

УДК 94(=411.16)(477.81)655.4/.5
DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288780

Р. Ю. Михальчук

ORCID: 0000-0001-9313-4830

Рівненський державний гуманітарний університет

R. Mykhalchuk

Rivne State University of Humanities

**АНТИСЕМІТСЬКА ПРОПАГАНДА В ГАЗЕТИ
«ВОЛИНЬ» ТА ЖУРНАЛІ «УКРАЇНСЬКИЙ
ХЛІБОРОБ» РІВНЕНСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА
«ВОЛИНЬ»: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

*Comparative Analysis of Anti-Semitic Propaganda in the
Newspapers «Volyn» and the Magazine «Ukrainskyi Khliborob»
of the Rivne Publishing House «Volyn»*

У статті проаналізовано нацистську пропаганду в роки Другої світової війни на прикладі видавництва «Волинь» (м. Рівне): на основі порівняльного аналізу висвітлено спільні та відмінні риси антисемітських публікацій, надрукованих у газеті «Волинь» та журналі «Український Хлібороб». Звернено увагу на умови та мотивацію авторів до написання антисемітських публікацій.

Ключові слова: «Волинь»; «Український Хлібороб»; преса; антисемітизм; Голокост.

Through a comparative analysis, this research seeks to identify both the shared and unique characteristics of anti-Semitic articles featured in the «Volyn» newspaper and the «Ukrainskyi Khliborob (Ukrainian Farmer)» magazine. While these publications have been individually studied in previous research, their anti-Semitic content has not yet been systematically compared. This study's originality lies in its innovative approach, as no prior studies have specifically examined this aspect.

The research methodology is grounded in principles of historicism and objectivity. It employs a combination of general scientific methods such as analysis, synthesis, and generalization, as well as specialized historical methods including historical-typological and historical-comparative approaches. Additionally, content analysis and source analysis techniques are central to this study.

Key findings reveal that the «Volyn» Publishing House, situated in the capital of the Reich Commissariat (Rivne), played a significant role in disseminating information within the «Volyn-Podillya» General District and the Reich Commissariat for Ukraine. During the German occupation, this publishing house

produced printed materials, including periodicals, books, and magazines, that prominently featured pro-Nazi and anti-Semitic content. The article specifically scrutinizes the anti-Semitic materials present in the «Volyn» newspaper and the «Ukrainian Khliborob» magazine. Notably, approximately 80% of issues in «Volyn» and 70% in «Ukrainian Khliborob» contained anti-Semitic articles. Both publications shared a common characteristic in that the most concentrated infusion of anti-Semitic content occurred shortly after their inception: in «Volyn», this was in the latter half of 1941, while in «Ukrainian Khliborob», it began at the start of 1942.

The article delves into both the shared and distinct characteristics of how anti-Semitic material was presented in these publications. The criticism of Jews centered on blaming them for the troubles brought about by Soviet power. Common features observed in both publications included manipulation, prominent elements of dehumanization, and depersonification of Jews. In «Volyn», there was a prevalent portrayal of Jews as a globally destructive evil that needed to be eradicated for the sake of a prosperous future. Meanwhile, «Ukrainian Khliborob» emphasized the negative role played by Jews in the destruction of the economy and agriculture. The article also sheds light on the circumstances and motivations that drove the authors, including local ones, to write anti-Semitic publications.

Keywords: «Volyn»; «Ukrainian Khliborob»; press; anti-semitism; the Holocaust.

Актуальність дослідження нацистської пропаганди під час Другої світової війни визначається потребою проаналізувати її антигуманні складові — расизм і ксенофобію, які особливо проявилися в антисемітизмі. Сучасна історична наука потребує глибшого аналізу впливу пропаганди на свідомість мешканців, адже ця пропаганда могла коригувати їхнє ставлення до жертв. Актуальність дослідження підсилюється тим, що психологічні війни в сучасному світі ведуться через пропаганду в ЗМІ. Результати наукової розвідки сприятимуть розумінню руйнівних наслідків впливу нацистської пропаганди, формуванню толерантності та боротьбі з ксенофобією в сучасному світі.

В контексті нав'язування потрібних ідеологічних штампів у роки Другої світової війни місцеві друковані ЗМІ стали найпоширенішим засобом інформування. Важливим в цьому контексті було видавництво «Волинь» у м. Рівне (центр Рейхскомісаріату «Україна»), публікації якого були антисемітськими. В одних випадках такі матеріали призначалися для ідеологічного обробітку всього населення (газета «Волинь»), а в інших спрямовувалися на окрему групу — сільських виробників, хліборобів («Український Хлібороб»). Своєрідність розвідки полягає в компаративному аналізі й порівнянні спільних і відмінних рис в подачі антисемітських матеріалів зазнач-

них часописів. Важливість дослідження різнопланових видань дає можливість висновувати про потужний потенціал та гнучкий підхід пропаганди, аналізувати німецький/нацистський та місцевий фактори у подачі антисемітизму для розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Така специфіка, а саме — аналіз навантаженості антисемітськими матеріалами у різнопланових виданнях одного видавництва вирізняє розвідку з-поміж інших досліджень антисемітського напрямку.

Проблема антисемітизму в ЗМІ під час Голокосту привертала увагу багатьох науковців. Історіографія оперує різними даними щодо кількості періодичних видань під час німецької окупації. В підрахунках Ігоря Щупака, з 400 окупаційних газет 300 видавалися на території сучасної України (Щупак, І. 2006, с. 148) і не менш, ніж 365 — за даними Костянтина Курилишина (Курилишин, К. 2010, с. 5). Важливим є дослідження Михайла Тяглого, який проаналізував основні блоки антисемітської пропаганди в ідеології нацистів (Тяглий, М. 2004, с. 180–202) та дослідників, які звертали увагу на видання, що творили основу інформаційного забезпечення регіону (Волині) (Писцьо, В. 2009, с. 617–623; Рябчикова, Ф. 2003, с. 40–53; Рябчикова, Ф. 2006, с. 136–142).

Досліджуючи антисемітизм у газеті «Волинь», Максим Гон звертав увагу на деперсоніфікацію й дегуманізацію жертв Голокосту. Зокрема, аналізуючи критичні статті проти євреїв, автор дійшов висновку, що звинувачення були зумовлені гетеростереотипами стосовно євреїв, поділом на «своїх» і «чужих» (Гон, М. 2006, с. 113–121). Часописи «Волинь» та «Український Хлібороб» привертала увагу автора публікації. Вони були розглянуті в загальному контексті аналізу антисемітської пропаганди в легальних виданнях Рівненщини (їх було понад півтора десятка) (Михальчук, Р. 2012, с. 58–70). Окремі дослідження було присвячено висвітленню деструктивного впливу євреїв в історії України (Михальчук, Р. 2013, с. 49–54) та у світовій історії на прикладі легальної періодики Рівненщини (Михальчук, Р. 2012, с. 241–252). Було проведено аналіз конструювання образу «іншого»/«чужого» в часописі «Волинь» (Михальчук, Р. 2019, с. 316–319), а також звернено окремо увагу на журнал «Український Хлібороб» (Михальчук, Р. & Луценко, М. 2012, с. 34–77). Однак у дослідницькому плані означені розвідки подавали тільки загальні антисемітські характеристики видань Рівненщини. Досі окремо не аналізувалися та не порівнювалися між собою окремі часописи. Спеціальної праці з порівняння антисемітських матеріалів у виданнях («Волинь» і «Український Хлібороб») не публікувалося.

З-поміж іноземних дослідників антисемітизм видань окупованих теренів досліджували Карел Беркгоф (Беркгоф, К. 2006, с. 94–101; Беркгоф, К. 2011), Ілля Альтман (Альтман, И. 1998, с. 37–42), Дмитро Жуков та Іван Ковтун (Жуков, Д. & Ковтун И. 2015).

Серед дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук слід виокремити роботу Раїси Радчик, у якій розглянуто організаційні аспекти газети видавництва «Волинь», дано характеристику публікацій одноійменної газети та журналу «Український Хлібороб»¹ і дослідження Марини Михайлюк про агітаційно-пропагандистську діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр., у якій наявна інформація про досліджувані видання².

Отже, незважаючи на наявну історіографічну базу, залишається невирішеним питання порівняльного аналізу антисемітських публікацій окремого видавництва («Волинь»). Важливо з'ясувати, як за допомогою різнопланових видань пропаганда використовувала свій потенціал щодо представників різних професій і чи могла вона досягти певних результатів?

Джерелами дослідження стали номери часопису «Волинь» (1 вересня 1941 р. — 7 січня 1944 р.), яких за весь період вийшло 238; номери журналу «Український Хлібороб» (всього 10 — з січня по жовтень 1942 р.) та різнопланові документи видавництва «Волинь» у фондах Державного архіву Рівненської обл.³ Також з цього архіву використано архівно-слідчу справу на підсудних Федора Повара та Миколу Турбабу — працівників «Українського Хлібороба»⁴. В архіві управління Служби безпеки України в Рівненській області (АУ СБУ РО) проаналізовано справу на підсудного Івана Сав'юка — заступника бургомістра м. Рівне (який згодом сам став бургомістром Рівного)⁵, доповідні записки та спецповіді органів РОНКВД-МГБ за 1946 р.⁶ Важливими в нашому дослідженні стали мемуари першого редактора часопису «Волинь» Уласа Самчука, де він рефлексує про заснування та редакційну політику газети (Самчук, У. 2007, 421 с.).

Методологічна база роботи ґрунтується на засадах історизму та об'єктивності, які передбачають з'ясування умов виникнення й розвитку подій, їх наслідків, а також розуміння причиново-наслідкового зв'язку. Наукову розвідку проведено завдяки загальнонауковим (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичним (історико-типологічний, історико-порівняльний) методам. Важливе значення мають методи джерелознавчого аналізу, статистики (для концептуалізації висновків дослідження було проаналізовано близько 250 номерів періодичних видань зазначеного видавництва), порівняльний (допоміг виявити спільні та відмінні риси в поданні антисемітизму різними

¹ Радчик Р. Газета «Волинь» та однойменне видавництво (1941–1944 рр.): організаційний та проблемно-тематичний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2005.

² Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006.

³ Державний архів Рівненської області (надалі — Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-280.

⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2033.

⁵ Архів управління Служби Безпеки України в Рівненській області (надалі — АУ СБУ РО). Ф. 4. Спр. 5334.

⁶ АУ СБУ РО. Ф. 23. Оп. 18/5. Спр. 15. 3 т.

виданнями). Мікроісторичний підхід дає змогу через зменшення масштабу аналізу детальніше реконструювати та фіксувати малопомітні факти і явища. Методологічним інструментарієм також став біографічний метод, завдяки якому проаналізовано факти біографій окремих осіб, які могли впливати на лояльність та сприйняття нацистського ладу; діяльнісний підхід дав змогу простежити життєві позиції й мотивацію авторів у написанні антисемітських публікацій.

З огляду на проблематику статті, одним із ключових методів є контент-аналіз, за допомогою якого простежено та порівняно динаміку розміщення антисемітських публікацій у «Волині» та «Українському Хліборобі». Виділяють два основних типи контент-аналізу: кількісний і якісний. Кількісний аналіз дав можливість простежити, що найінтенсивніше наповнення антисемітським матеріалом відбувалося з початку відкриття видань: у «Волині» — в другій половині 1941 р., в «Українському Хліборобі» — з початку 1942 р. Якісний аналіз пов'язаний з фіксуванням висловлювань авторів щодо розуміння цінності змісту написаного. Тобто, наскільки великий градус агресивної налаштованості простежувався в опублікованих статтях: від насміхань із євреїв до звинувачень у злочинах та бідах людства.

Мета статті: на основі порівняльного аналізу висвітлити спільні та відмінні риси антисемітських публікацій, надрукованих у газеті «Волинь» і журналі «Український Хлібороб». Важливою умовою є з'ясувати спільні й відмінні риси у поданні антисемітських статей для аналізу дієвості нацистської пропаганди, спрямованої на окуповане населення й окремих його представників/груп.

Видавництво «Волинь», що функціонувало в центрі Рейхскомісаріату «Україна» — м. Рівне — відіграло важливу роль в інформаційному забезпеченні не лише генеральної округи «Волинь-Поділля», а й теренів Рейхскомісаріату. Друкована продукція видавництва містила антисемітські матеріали. Це стосується не лише популярної газети «Волинь», а й журналів «Орленя», «Український Хлібороб» та інших видань. Наприклад, 12 книг антибільшовицької та «антижидо-більшевицької» тематики видано в спеціальній «Бібліотечці антикомуніста». Серед них «Сталінська конституція спереду і ззаду» містить порівняння радянських та американських євреїв, згадки про експлуатацію людей усього світу¹. В книзі «Правда про наше минуле...» викрито методи досягнення цілей «жидів» засобами хитрості та шахрайства². У виданні «Пушкін і ми» писалося про негативний вплив російської літератури на психіку людей, наголошено, що вислів «дружба народів» використали «жиди», щоб панувати³. Антисемітизм був навіть у дитячому журналі

¹ Сталінська конституція спереду і ззаду. Рівне; Київ: Антикомуніста, 1942. Ч. 2. С. 10.

² Мазепинець І. Правда про наше минуле, що її затаювали більшовики в історіях СССР і УРСР. Рівне; Київ: Волинь; Антикомуніста, 1942. Ч. 1. С. 7.

³ Характерник. Пушкін і ми. Рівне; Київ: Волинь, 1942. Ч. 3. С. 7–8.

«Орленя»¹. Однак загалом зазначені видання не дають фахівцям підстав для комплексного аналізу, адже вони містили не системні, «кількаразові» прояви антисемітизму. Натомість, періодичність і масовість газети «Волинь» та журналу «Український Хлібороб» дають таку можливість. Ця обставина впливає на своєрідність розвідки.

3 1 вересня 1941 р. дирекцію видавництва «Волинь» очолював Степан Скрипник. Іван Сав'юк, заступник бургомістра Рівного, який потім сам став бургомістром, залишив свідчення, що під час окупації «разом з німецькими військами в Рівне прибули видні українські націоналісти-петлюрівці»². Серед них він зазначив Степана Скрипника, який після приїзду в Рівне організував Раду Довір'я та отримав сан єпископа³. Окрім Степана Скрипника, в редакцію входили Улас Самчук, Петро Зінченко, Андрій Мисечко, Іван Тиктор, Петро Колесник та ін.⁴ (Фото 1).

На сьогодні в Рівному на місці видавництва табличка сповіщає, що в редакції «Волинь» працювали всесвітньо відомі письменники Улас Самчук і Олена Теліга. Роки існування видавництва зазначені 1941–1943 рр. (хоча останні номери газети «Волинь» виходили ще на початку 1944 р.) (Фото 2).

Мету створення газети «Волинь» однойменного видавництва редакція окреслила в першому номері: «Приступаємо до видання часопису “Волинь”. Потреба пресового органу, особливо у наш час, надзвичайно велика. Брак друкованого періодичного рідного слова... творить атмосферу замкнутої порожнечі й безперспективності. Хочемо ці браки та ненормальності усунути...»⁵. Офіційно газета вийшла 1 вересня 1941 р., однак Улас Самчук (перший редактор) у мемуарах згадував, що це сталося на день раніше: «у неділю 31 серпня, з датою 1 вересня перше число “Волині” появляється. Великого розміру, чистий друк, непогане оформлення, добрий папір. Перша справжня газета на території окупованої України, видавана незалежними силами і засобами. Скрипник власноруч її верстав» (Самчук, У. 2007, с. 130). Редакторами часопису по чергово були Улас Самчук, Степан Скрипник, Андрій Мисечко, Петро Зінченко (Писцьо, В. 2009, с. 618).

Натомість «Український Хлібороб» заснуванням завдячував потребі в друкованому органі Рівненського обласного земельного відділу «Сільський господар». Часопис виходив щомісяця. Метою журналу, як зазначив редактор Петро Колесник, було «змагати до того, щоб наш український народ став просвіченішим, розумнішим, а через те сильнішим» (Михальчук, Р. & Луценко, М. 2012, с. 43). В Рівному вийшло 10 номерів (січень —

¹ Утікає большевик! (карикатура) // Орленя. Лютий 1941. Ч. 2. С. 28.

² АУ СБУ РО. Ф. 4. Спр. 5334. Арк. 43–44.

³ АУ СБУ РО. Ф. 4. Спр. 5334. Арк. 43–44.

⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-280. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 205.

⁵ Від редакції // Волинь. 1 вересня 1941. Ч. 1. С. 1.

Дирекція, Редакція і Співробітники В-ва «Волинь» в річницю існування
Видавництва, дня 1 вересня 1942 р.

Фото 1. Дирекція, редакція і співробітники видавництва «Волинь» у річницю заснування видавництва, 1 вересня 1942 р.

Сидять, зліва. 1) Антін Кучерук, співпрацівник редакції «Волинь», 2) Петро Зінченко, редактор місячника «Орляня», 3) Віра Шекер, секретарка редакції, 4) Олександр Петлюра, заступник директора видавництва, 5) Іван Тиктор, директор видавництва, 6) Андрій Мисечко, головний редактор «Волині», 7) Антоніна Сіверська, коректорка видавництва, 8) Петро Колесник, редактор «Українського Хлібороба», 9) Василь Штуль, заступник редактора «Волині». Стоять, зліва. 10) Марія Аврамчук, співр. адм., 11) Семен Корж, арт. маляр видавництва, 12) Людмила Нітовська, секретарка видавництва, 13) Григорій Лукашевич, співпрацівник адміністрації, 14) Олена Якимович, співр. адм., 15) Анатоль Миськів, адмін. «Волині», 16) Олександр Лобановський, співр. адм., 17) Юрко Ковальчук, співр. адм., 18) Ганна Наживенко, співр. адм., 19) Михайло Огородник, співр. адм., 20) Раїса Лишук, співр. адм., 21) Протас Тимошук, співр. адм., 22) Ольга Окерешко, робітниця видавництва.

Джерело: Держархів Рівненської обл. Ф. Р-280. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

жовтень 1942 р.), а після цього журнал публікувався в Києві, відколи потрапив під юрисдикцію Німецького сільськогосподарського товариства.

Популярність обох видань засвідчена показниками їхніх передплат і замовлень на теренах краю й за кордоном, які у великих кількостях зберігаються в Державному архіві Рівненської області. В цьому контексті Карел Беркгоф вказував, що жодна газета Рейхскомісаріату не розповсюджувалася на всі генеральні округи, але «Волинь» і «Нове українське слово» були найвідомішими (Беркгоф, К. 2006, с. 95; Беркгоф, К. 2011, с. 195).

Фото 2. Табличка редакції газети «Волинь». Джерело: архів автора.

Фото 3. Перша сторінка першого номеру газети «Волинь». Джерело: Волинь. 1 вересня. Ч. 1, С. 1.

Легальні видання в умовах окупації мали публікувати пронімецькі матеріали, адже альтернативи їхньому існуванню не було. Зокрема, в інструкції «потрібних» і «непотрібних» тем, яку отримав Улас Самчук, слід було приділяти увагу боротьбі проти більшовиків і «жидівства» (Самчук, У. 2007, с. 142). В першому номері «Волині» в статті «За мужню дійсність» було вміщено портрет «фірера». Автор — Улас Самчук вітав прихід німців і називав одними з найбільших ворогів України «московсько-жидівський більшовизм та польську навалу»¹ (Фото 3).

«Український Хлібороб» на першій сторінці мав нейтральні ілюстрації, часто на сільськогосподарську тематику, а статті антисемітського штибу публікувалися всередині журналу (Фото 4).

Зважаючи на різний формат видань, подання антисемітської пропаганди мало спільні й відмінні риси. Беручи до уваги класифікацію Михайла Тяглого, серед п'яти основних напрямів/блоків (Тяглый, М. 2004, с. 184) в аналізованих двох виданнях виділимо два найпопулярніші — політичний і соціально-економічний. Однак вони не були статично визначені, часто переплітались, а також у них існували розгалуженіші напрями.

Обов'язковим пропагандистським елементом у всіх виданнях часів окупації була репрезентація «визвольної місії» Німеччини та звільнення від «жидо-більшовицької» влади. Ця ідеологема впліталася навіть у матеріали, на перший погляд, не політичні. В статті «Чому ті самі колгоспи» («Укра-

¹ Самчук У. За мужню дійсність // Волинь. Вересень 1941. Ч. 1. С. 1.

їнський Хлібороб») Павло Шадурський писав, що українські селяни з великим ентузіазмом вітали німецьку армію, яка звільнила Україну від «жидо-більшовицького знущання»¹. В журналі наголошувалося на жертвах, котрих зазнали німці. Слова вдячності «армії-визволителці» актуалізувалися розповідями про злочинність попередньої «жидо-більшовицької» влади. Пропагандистська ідеологема давала змогу чинити психологічний тиск на тих українців, які не визначились, або недостатньо цінували звияги німецької армії. Зазначалося, що гаслом для українців повинні стати слова: «війна до побідного кінця», «всі на фронт з жидо-комуною»².

Тут слід зазначити на відмінностях пропагандистських публікацій. Якщо у «Волині» такий матеріал подавався в спеціальних статтях, то в «Українському Хліборобі» — в контексті про економіку з прив'язкою до антисемітської та антибільшовицької риторики. Інша відмінність — наявність спеціальних закликів в «Українському Хліборобі», що були сумішшю вдячності німецькій владі та вирішення господарських питань. Наприклад, у заклику журналу (№ 4) спонукалося: «Українці! Перемога Німеччиною большевиків дасть нам світле майбутнє. Чесною працею на ріллі, на підприємствах і урядах докажимо свою національну свідомість та політичну зрілість» (Михальчук, Р. & Луценко, М. 2012, с. 64).

Важливо було репрезентувати європейський вектор української історії на противагу Росії й СРСР. Один з прикладів — тема Полтавської битви як спільної боротьби європейців з «дикою Москвою»³. Такі публікації виконували важливу роль — підводили до висновків, що сьогодення та майбутнє будеться разом зусиллями європейців та українців задля спільного блага.

В нацистському світобаченні українцям пропонувалося посісти гідне місце (хоча в такому світі не існувало місця євреям). Так, у публікації «Завойовуймо міста» Улас Самчук писав, що «проблема жидівська вже в обігу розв'язання й вона буде розв'язана в рамках загальної реорганізації Нової Європи. Пустку, яка на цьому місці може повстати, мусить негайно й невід-

Фото 4. Обкладинка журналу «Український Хлібороб».

Джерело: Український Хлібороб. Березень 1942. Ч. 3 С. 1.

¹ Шадурський П. Чому ті самі колгоспи // Український Хлібороб. Лютий. 1942. Ч. 2. С. 2–3.

² Лакпота Я. Під ті самі колгоспи // Український Хлібороб. Лютий 1942. Ч. 2. С. 2–3.

³ Полтава // Волинь. Ч. 9. 23 жовтня 1941. С. 2.

кладно заповнити справжній власник і господар цієї землі — Український народ»¹. Неоднозначність таких слів щодо «жидівської проблеми» викликала дискусію серед дослідників Голокосту, а деякі науковці (Джеффри Бердз) навіть трактували їх як меседж до знищення євреїв (Бердз, Дж. 2017, с. 48). Такі висновки є власною інтерпретацією американського дослідника, адже в оригіналі статті Улас Самчук констатував, що «єврейське питання» вирішується, однак там не було закликів до знищення жертв Голокосту. Критичну оцінку поглядів Джеффри Бердза на цю та інші теми висвітлено в рецензії на його книгу (Михальчук, Р. 2017, с. 141–159).

В численних публікаціях євреї визнавалися винуватцями світових бід, розв'язання військових конфліктів, зокрема Першої та Другої світових воєн. Цей напрям було особливо виражено у «Волині». В таких публікаціях участь Німеччини у війні видавалася необхідною обороною, а дії її лідера порятунком: «якби не геній Фірера, що випередив “більшовицьких підпалювачів світу” та напав на СРСР, “жидівський більшовизм” зруйнував би культуру, народи та надбання Європи»².

Закономірно, що найбільшу критику серед країн антигітлерівської коаліції відведено Радянському Союзу як найбільшій «жидо-більшовицькій» державі. В одній з публікацій «Волині» вказувалося, що 25 років на теренах СРСР втілювалися плани «жидівського» володіння над гоями, де Сталін був лялькою в «жидівському» ляльковому театрі³. Наявність критичних публікацій щодо Йосипа Сталіна у виданнях інших окупованих теренах свідчить про важливість напрямку (наприклад, стаття «Кремлівський Нерон» у газеті «За Родину» (м. Рига), в травні 1944 р. (Жуков, Н. & Ковтун, І. 2015, с. 201).

Один із важливих штампів нацистської пропаганди — світове панування євреїв. Ідеологема не була новаторством нацистів, однак у роки війни отримала «друге дихання». Публікацій з «Протоколів сіонських мудреців» у виданнях видавництва ми не виявили, однак були подібні. Так, у статті «Ідеї Бенруба» описувався механізм приходу євреїв до влади через гроші: «...фльорени були їх списками, дукати мечами, стерлінги гаківницями, долари — кулеметами»⁴. Теза «всесвітної змови» євреїв пояснювала співпрацю СРСР з країнами Заходу.

Однак найбільшій дискурсу антисемітських матеріалів пов'язаний з історією України. В «Українському Хліборобі» такі матеріали були побудовані на звинуваченнях євреїв у занепаді економіки, сільського господарства, натомість у «Волині» це були різнопланові статті. «Жидо-більшовицький» напрям таких публікацій виявився в ототожненні євреїв з радянською вла-

¹ У. С. Завойовуймо міста // Волинь. Ч. 1. 1 вересня 1941. С. 2.

² Два роки війни і два роки успіхів // Волинь. Ч. 28. 24 червня 1943. С. 2.

³ Великий «номер» Сталіна // Волинь. Ч. 42. 3 червня 1943. С. 1.

⁴ Ідеї Бенруба // Волинь. Ч. 9. 23 жовтня 1941. С. 1.

дою та їхній участі в репресивно-каральних органах цієї держави. Історики підтверджують, що міф про «жидо-большевицький» характер режиму був основним в ідеологічному арсеналі нацистів (Щупак, І. 2006, с. 156).

Деструктивна роль євреїв у державотворенні України висвітлювалась у численних публікаціях. В одній із них автор пояснював, чому євреї ігнорували факт української державності в часи проголошення автономії за Центральної Ради — бо їм «глибоко несимпатична ідея національного відокремлення», адже «де будується українська держава, там жидів немає, там же, де руйнують, — там жиди працюють дуже ретельно». Таким чином, «жидівство» пов'язувало свою долю з гнобителями українців¹.

Поряд з журналістами, «звірства жидо-більшовиків» описували і представники місцевої влади. Наприклад, Іван Сав'юк свідчив, що для створення широкого суспільного резонансу про радянські злочини у Вінниці в кінці 1930-х рр. туди направлялися делегації з різних регіонів. Він був включений у Волинську делегацію. Після повернення з Вінниці в Рівне розповідав про трагедію, підкреслюючи, що це — результат звірств радянської влади². Як бургомістр, привіз землі з Рівного та насипав її на могилах у Вінниці, про що писали в газеті «Волинь»³. Розстріли у Вінниці НКВС у кінці 1930-х рр. широко використала нацистська пропаганда. За підрахунками Р. Михальчука, за три місяці (від 23 червня до 23 вересня 1943 р.) у «Волині» опубліковано 9 статей про Вінницьку трагедію (Михальчук, Р. 2013, с. 50), у якій звинувачувалися «жиди».

Маніпуляції пропаганди щодо економічного становища українців можна простежити в трактуванні праці. Писалося, що праця в СРСР була прокляттям, а в часи «визволення» Німеччини стала «дорученням Бога», яке кожна людина має виконувати⁴. Євреї звинувачувались у тяжкому становищі українських селян. Протиставляючи «жиди» селянинові Улас Самчук вказав: «або ми бачимо чудово розбудовану систему збуту наших сільсько-господарських виробів, або й надалі залишаємось у переконанні, що нашому селянинові вистарчить якогось жидка, що кожного тижня буде встановлювати свої ціни»⁵. Автор поділив населення на «своїх» (українців) і чужих (євреї та поляки). Останні ж зазначаються, «як збірники міжнародної, нам зовсім чужої наволочі, яка жила й багатіла вислідами нашої праці»⁶. Причинами такого ставлення автора, за твердженням Максима Гона, є гетеростереотипи щодо євреїв, зумовлені різним соціальним досвідом «своїх» і «чужих» (Гон, М. 2006, с. 114).

¹ Жиди та боротьба за волю України // Волинь. Ч. 19. 27 листопада 1941. С. 2.

² АУ СБУ РО. Ф. 4. Спр. 5334. Арк. 50.

³ АУ СБУ РО. Ф. 4. Спр. 5334. Арк. 74–75.

⁴ Відозва // Волинь. Ч. 35. 9 травня 1943. С. 4.

⁵ Самчук У. Більше ініціативи // Волинь. Ч. 6. 5 жовтня 1941. С. 1.

⁶ Самчук У. Більше ініціативи // Волинь. Ч. 6. 5 жовтня 1941. С. 1.

Відзначимо інші вектори пропаганди, які належали газеті «Волинь», а в «Українському Хліборобі» не були затребуваними. Це негативний вплив «жидо-большевиків» на релігійне та культурне життя. Маніпуляції релігійними почуттями українців викликали не лише антирадянські, а й антисемітські настрої через публікації, в яких євреї посягали на церковні святощі. У таких статтях інформувалося про музеї безбожництва за радянської влади. В ідеологічному протистоянні перевага була на німецькому боці, адже нацисти, на відміну від більшовицького режиму, проводили поміркованішу релігійну політику. «Українське православне духовенство і віруючий український народ вдячні Німецькій Збройній Силі, за те, що вони знову можуть спокійно молитися»¹, — писалося в одній з публікацій «Волині».

Занепад української культури пов'язувався з засиллям «жидо-більшевицької» літератури. В архіві видавництва зберігається стаття за підписом П. Манюти, в якій автор «викривав жидівство в українській літературі». Спілка українських письменників, на його думку, була тільки за назвою українська, а насправді — спілкою «жидів» Феферів, Гофштейнів, Канцельсонів, Смульсонів. У статті звучав докір, що в той час, як сотні тисяч українців мучаться в Сибіру, вони оспівують квітуче життя на Україні².

Закордонні повідомлення, де описувалася згубна роль євреїв, теж були прерогативою «Волині», а в «Українському Хліборобі» лише раз писалося про них³. Такі публікації віддзеркалювали антисемітські процеси на територіях інших держав і мали на меті сформуванню ілюзію боротьби проти євреїв у всьому світі. Дослідник Ілля Альтман нарахував 35 країн, де в контексті нацистської пропаганди згадувалася згубна роль євреїв (Альтман, І. 1998, с. 40).

В обох виданнях були публікації з антисемітськими розпорядженнями та оголошеннями, що обмежували права євреїв і створювали ефект «нижчого сорту» серед інших мешканців. В «Українському Хліборобі» надруковано одне розпорядження райхскомісара про заборону бути власниками підприємств, роз'яснення якого опублікували в наступному номері⁴. Натомість у «Волині» це були різносторонні розпорядження: примусове позначення «зіркою Давида»⁵ (Фото 5), пересування у визначений час⁶, дискримінація в трудовій сфері⁷ тощо.

Дискредитація опонентів пропагандою досягалася різноманітними методами, зокрема, дегуманізацією, яка була засобом позбавлення людської гід-

¹ Сталін і релігія // Волинь. Ч. 34. 6 травня 1943. С. 3.

² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-280. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 6-7.

³ Успіх Роммеля // Український хлібороб. Ч. 8. Серпень 1942. С. 4.

⁴ Новий лад у галузі ремесла в Україні // Український хлібороб. Ч. 5. Травень 1942. С. 1-2.

⁵ Оголошення // Волинь. Ч. 4. 21 вересня 1941. С. 4.

⁶ Оголошення. Волинь. Ч. 8. 19 жовтня. 1941. С. 4.

⁷ Розпорядження. Волинь. Ч. 5. 28 вересня. 1941. С. 4.

<p>BEKANNTMACHUNG.</p> <p>Der Herr Generalkommissar in Brest-Litowsk hat folgende Polizeianordnung unterm 6.IX.1941 erlassen:</p> <p>§ 1. Die jüdische Bevölkerung im Gebiet des Generalkommissariats Brest-Litowsk trägt an Stelle der bisher zunächst eingeführten Armbinde mit dem Davidstern an sämtlichen Kleidungsstücken ein Kennzeichen in Form eines gelben Kreises mit 8 cm Durchmesser. Dieses Kennzeichen wird einmal über der linken Brustseite und ausserdem in der Mitte des Rückens getragen.</p> <p>§ 2. Das Kennzeichen muss aus Stoff oder haltbarem Papier angefertigt sein.</p> <p>§ 3. Verstösse gegen diese Verordnung werden mit 1000 Rubel bestraft.</p> <p style="text-align: right;">Der Generalkommissar gez. Schöne.</p> <p>Brest-Litowsk, den 6.IX.1941.</p> <p>Im Gebiet Rowno muss bis Freitag, den 19.IX.1941, vormittags 12.00 Uhr, die gesamte jüdische Bevölkerung mit dem neuen Kennzeichen versehen sein. Wer nach diesem Zeitpunkt ohne diesem Kennzeichen angetroffen wird, wird nach § 3 der Verordnung bestraft.</p> <p style="text-align: right;">Der Gebietskommissar gez. Dr. BEER.</p> <p>Rowno, den 17.IX.1941.</p>	<p>ОГОЛОШЕННЯ</p> <p>Пап Генеральний Комісар в Бресті-Литовському 6.IX.1941 року видав таке розпорядження:</p> <p>§ 1. Жидівське населення на території Генерального Комісаріату Брест-Литовського має місце дотеперішнього знаку Давида на рукаві має носити на всіх одягах знак у формі жовтого круга 8 сан. пересічності. Цей знак має бути пошений на лівій частині грудей, а крім цього на середній спини.</p> <p>§ 2. Знак мусить бути зроблений з матерії або з трійкового паперу.</p> <p>§ 3. Недотримання цього розпорядження по тилгу за собою кару 1000 крб.</p> <p style="text-align: right;">Генеральний Комісар (—) ШЬОНЕ.</p> <p>Брест-Литовський 6.IX.1941.</p> <p>На території області Рівне від п'ятниці 19.IX.1941 р. від 12 години перед полуднем цім жидівське населення мусить мати новий знак. Хто після означеного часу не буде цього знаку мати буде покараний на підставі § 3.</p> <p style="text-align: right;">Красвий Комісар (—) Д-р Б Е Е Н</p> <p>Рівне, 17 вересня 1941.</p>
---	--

Фото 5. Оголошення генерального комісара про потребу носити євреям розпізнавальний знак. Джерело: Оголошення // Волинь. Ч. 4. 21 вересня 1941. С. 4.

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧИСТЬ ХЛІБОРОБІВ

ІВАН МАЗУР, с. Юхимово—Кіровоградщина

Кремлівський шкуродер

<p>Ой ти, Сталін—шкуродер, Що ти з нас зробив тенер: Українців вигнав з хати, Жиди стали панувати; Ми почуєм від тинами,— Нема тата, нема мама, Во, ти Сталін лютий з ір, Іх загнав аж у Сибір, А жидам дав ордені, Щоб нас мучили вони. Забрав м'ясо, забрав сало, „Веселіше жити стало“! —</p>	<p>День і ніч ти нам казав. Ми не мали людських прав. Береш яйця, береш кури, Дореш з людей по три шкури, Ах ти, Сталін — шкуродер, Чом маленьким ти не змер! Пішли в армію служити — Нема в чому нам ходити, — Подивися на метроса: Спина гола, нога боса, Во у тебе, у бандита Голова піском набита.</p>	<p>Ах ти, Сталін шкуродер, Чом маленьким ти не змер! Та почули німці музи, Подали нам братні руки, Ти Москву вже залишив, Та утік аж в Куйбішев,— Ордені бери й медалі, Во тівати будеш далі. Куди ж далі? До Сибіру, А з Сибіру до Паміру, А з Паміру до Байкалу Дивим звірям на поталу.</p>
--	--	---

Фото 6. Кремлівський шкуродер (вірш). Джерело: Мазур І. Кремлівський шкуродер // Український хлібороб. Ч. 8. Серпень 1942. С. 4.

ності. Євреї ставали центральними фігурами у висміюванні низьких моральних якостей в анекдотах, віршах (Фото 6), карикатурах (Фото 7, 8).

Спільними рисами видань було порівняння євреїв із тваринним світом: «орли-падлоїди»¹, «п'явки українського народу» тощо (Михальчук, Р. Луценко М. 2012, с. 72).

¹ Як вони залили Європу // Волинь. Ч. 60. 5 серпня 1943. С. 3.

Фото 7. В 24-ту річницю великої жовтневої соціалістичної революції. Так було! Так є! (карикатура). Джерело: В 24-ту річницю великої жовтневої соціалістичної революції. Так було! Так є! // Волинь. Ч. 14. 9 листопада 1941. С. 3.

Авторами антисемітських публікацій були різні особи. Їх писали члени редакцій, представники інших видань, дописувачі, читачі. Відзначимо, що в ідеологічному плані такі прислані публікації «з народу» могли ефективніше діяти на читачів, адже використовувався такий пропагандистський засіб, як розповіді простих людей, друзів, сусідів, своїх.

Мотиви авторів і щирість написаного важко оцінити. Їх визначали суміш різних факторів (нацистська ідеологія, антисемітизм, злочини радянської влади, бажання помсти, пристосуванство, меркантилізм, можливість посісти певне соціальне становище). Біографії деяких із них дають часткову змогу це зробити. Наприклад, Іван Рябко з Кіровоградщини розчарувався у владі «жидокомуни», тому написав твір «Панування жидів на Україні» під псевдонімом Іван Українець¹.

Не завжди антиєврейські публікації писали переконані антисеміти. Для окремої категорії це була робота під час нацистської дійсності. Працівники «Українського Хлібороба» Микола Турбаба та Федір Повар, яких 1944 р. звинувачено в зраді Батьківщині, свої дії виправдовували тим, що в той час інакше поводитися було неможливо² (Михальчук, Р. & Луценко, М. 2012, с. 57).

«Жидо-більшовицькі» концепти були наявні й у публікаціях керманічів і редакторів видань. Степан Скрипник опублікував три статті у «Волині», у двох з яких використав «московсько-жидівське» кліше: у березні 1942 р. він писав про «московсько-жидівську азіатську неволю»³, а в травні 1942 р. — про «московсько-жидівсько-плутократичну зграю міжнародних торгашів»⁴.

¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-280. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4 зв. — 5.

² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2033. Арк. 35.

³ Скрипник С. На часі // Волинь. Ч. 25. 29 березня 1942. С. 1.

⁴ Скрипник С. Європа ступає до останнього бою // Волинь. Ч. 34. 7 травня 1942. С. 1.

Фото 8. Коли в цілому світі ллється кров, жида набивають собі грішми кишени (карикатура). Джерело: Коли в цілому світі ллється кров, жида набивають собі грішми кишени (карикатура) // Волинь. Ч. 2 (233). 7 січня 1944. С. 4.

Те саме стосується першого редактора газети Уласа Самчука. В мемуарах він згадував, що «оминути “кесареві — кесареве” годі, не такий час» (Самчук, У. 2007, с. 130) і зазначав, що в статтях не можна критикувати офіційні розпорядження та мати незалежну лінію поведінки (Самчук, У. 2007, с. 130). Тобто він усвідомлював, статті якого спрямування публікуватиме. «Московсько-жидівські» концепти та їх похідні в публікаціях Уласа Самчука вживаються від першого номеру газети, коли він був редактором, та після цього в 1942–1943 рр. Редактор «Українського Хлібороба» Петро Колесник так само писав у стилі «жидо-більшевизму».

Загалом за час існування «Волині» з 1 вересня 1941 р. по 7 січня 1944 р. вишло друком 238 номерів, де ми виявили 318 публікацій антисемітсько-

го спрямування. Кількість номерів з антисемітською складовою становила понад 80,25%, що схоже з даними газети «Нове українське слово». За підрахунками Михайла Ковалю, в ній такий відсоток становив 82,3% (з 700 номерів 576 містили антисемітські публікації) (Коваль, М. 1999, с. 165). В «Українському Хліборобі» з 10 номерів, що вийшли з січня по жовтень 1942 р., 7 містили антисемітські статті, яких разом виявилось 23. Авторство в журналі становить 52,2%, натомість у «Волині» — 28,3% (Михальчук, Р. & Луценко М. 2012, с. 71–72). Для порівняння з іншими виданнями окупованих теренів СРСР, у газеті «Речь» (м. Орел, Росія) з 203 номерів з 21 грудня 1941 р. по 21 липня 1943 р. опубліковано 426 антисемітських матеріалів (Жуков, Д. & Ковтун, Н. 2015, с. 25). В обох виданнях найінтенсивніше наповнення антисемітським матеріалом відбувалося з початку їх відкриття: у «Волині» — в другій половині 1941 р. (Михальчук, Р. 2019, с. 318), в «Українському Хліборобі» — з початку 1942 р. Ступінь агресивності та звинувачень євреїв у «Волині» був вищим, ніж в «Українському Хліборобі».

Весь спектр опублікованих антисемітських матеріалів, їхня різноплановість та конкретна спрямованість на читача у виданнях дає підставу стверджувати про велику ймовірність ефективності нацистської пропаганди. Самі назви статей формулюваннями викликали негативні конотації та могли розпалювати негативне ставлення до євреїв: «Жидівські політичні вбивства», «Жидівські масові вбивства в історії», «Помста жидо-більшовиків над українським населенням», «Жидівська спроба опанувати світ» тощо. Дослідники вказують, що після ознайомлення з антисемітськими матеріалами мешканці все рідше намагалися допомагати сусідам-євреям, що в деяких випадках ставало вирішальним у долі останніх (Рябчикова, Ф. 2006, с. 138). Такої самої думки на прикладі окупованої території СРСР дотримуються Ілля Альтман (Альтман, И. 1998, с. 40), Дмитро Жуков та Іван Ковтун. Останні вважають, що антисемітська пропаганда приносила результати — запевняла прибічників окупантів у правомірності терористичних дій щодо євреїв, а наслідки такої риторики відчувалися ще й після закінчення війни (Жуков, Д. & Ковтун, И. 2015, с. 273).

Слід зазначити про антиєврейські стереотипи, які існували після завершення Голокосту, що могло бути наслідком нацистської пропаганди. В містах України органи НКВС УРСР стали фіксувати антисемітські прояви, причини яких вбачались у пропаганді під час окупації. Наприклад, з доповідної записки УНКВС по Рівненській обл. в березні 1946 р. відомо про антисемітські налаштування деяких мешканців краю. Зокрема, невдоволення бідністю країни один з них пояснював законами Радянської влади і «жидівсько-радянської влади»¹.

¹ АУ СБУ РО. Ф. 23. Оп. 18/5. Спр. 15. 3 том. Арк. 73.

Висновки. Отже, антисемітські публікації проаналізованих видань «Волинь» і «Український Хлібороб» використовували концепцію «жидо-большевізму», відповідно до якої євреї були уособленням радянської держави та звинувачувались у її злочинах. Понад половина антисемітських публікацій була спрямована саме в річище «жидо-большевізму», інші — конкретно проти євреїв («жидів»).

Зважаючи на статус часописів (періодична газета й сільськогосподарський журнал), у цих виданнях існували відмінності в поданні антисемітизму. На відміну від «Волині», в «Українському Хліборобі» публікувались антисемітські статті лише місцевих авторів (вони мали авторство й підписувались) і друкувались на перших та останніх сторінках. Водночас, у «Волині», окрім статей місцевих авторів, передруковувались матеріали з інших українських та іноземних газет, присланих з Німеччини тощо й публікувались на різних сторінках.

В «Українському Хліборобі» негативний образ єврея передусім уособлював руйнівника сільського господарства та економіки краю. Натомість у «Волині» — це був збірний образ всесвітнього зла, яке слід здолати заради суспільного блага та щасливого майбутнього. Деструктивний образ євреїв у газеті широко описувався в контексті всесвітньої історії й історії України, натомість в «Українському Хліборобі» — виключно на регіональних прикладах.

У «Волині» виходили антисемітські карикатури, чого не було в «Українському Хліборобі». Натомість в обох виданнях були антисемітські вірші та прислані твори дописувачів. Інша особливість «Українського Хлібороба» — наявність антисемітизму в закликах, хроніках і навіть в оголошеннях, чого не було у «Волині». Застосування засобів дегуманізації й демонізації, позбавлення жертв людської гідності в обох часописах виконувало важливу функцію, адже легше було вбити того, хто не є людиною.

Таким чином, висновки нашого дослідження свідчать про гнучкість німецької пропаганди, що враховувала реалії українського життя й могла використовувати різнопланові видання для досягнення своїх цілей. Антисемітські статті видавництва «Волинь» публікувались як у газеті, спрямованій загалом на все місцеве окуповане населення («Волинь»), так і у спеціалізованому (професійному) журналі, орієнтованому на конкретного «кінцевого споживача», в цьому разі — селянина, виробника сільськогосподарської продукції («Український Хлібороб»). Таке поєднання давало можливість досягати максимальних результатів в ідеологічній обробці.

Подальші дослідження теми видаються перспективними з огляду на порівняння антисемітських публікацій у часописах різних частин окупованої України відповідно до німецького адміністративно-територіального поділу. Актуальним є дослідження мотивації та справжніх причин написання таких статей.

Альтман, И. 1998. Холокост и пресса на оккупированной территории СССР. *Тень Холокоста*. Москва: Фонд «Холокост». С. 37–42.

Бердз, Дж. 2017. *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.* Рівне : Волинські береги.

Беркгоф, К. 2006. Антисемітизм в україномовних виданнях у Рейхскомісаріаті Україна. *Наукові записки*. Вип. 31. С. 94–101.

Беркгоф, К. 2011. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика.

Гон, М. 2006. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941–1943). *Наукові записки*. Вип. 31. С. 113–121.

Жуков, Д. & Ковтун, И. 2015. *Антисемитская пропаганда на оккупированных территориях РСФСР. 1941–1944 гг.* Москва: Центр «Холокост»; Ростов н/Д : Феникс.

Коваль, М. 1999. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Альтернативи. Т. 12.

Курилишин, К. 2010. *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси*. Львів.

Михальчук, Р. 2012. «Жидо-більшовизм» в пропаганді нацистів : аналіз публікацій легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.). *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка*. Вип. 21 (256). С. 58–70.

Михальчук, Р. 2013. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї в історії України. *Слов'янський вісник: зб. наук. праць Рівненського ін-ту слов'янознавства Київського славістичного ун-ту*. Серія «Історичні науки». Вип. 15. С. 49–54.

Михальчук, Р. 2012. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї у світовій історії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 23. С. 241–252.

Михальчук, Р. 2017. Рецензія на книгу Бердз, Джеффрі. *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.* / Пер. з англ. Д. Аладька. Рівне: Волин. об-реги, 2017. 168 с. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. № 1 (15). С. 141–159.

Михальчук, Р. 2019. Конструювання образу «іншого»/ «чужого» в часописі «Волинь» під час Голокосту. *Матеріали III–VI Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах»*. Рівне: Волинські береги. С. 316–319.

Михальчук, Р. & Луценко, М. 2012. Журнал «Український Хлібороб» та концепт «жидо-більшовизму» на його сторінках у рівненський період видання (січень — жовтень 1942 року). *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. № 1 (11). С. 34–77.

Писцьо, В. 2009. Часопис «Волинь» як засіб агітації та пропаганди доби окупації. *Галичина: Всеукр. наук. і культурно-просвітній краєзн. часопис: до 100-річчя від дня народження Степана Бандери*. № 15–16. С. 617–623.

Рябчикова, Ф. 2003. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельська вісті». *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині*. Луцьк: Надстир'я. С. 40–53.

Рябчикова, Ф. 2006. Світове єврейство як об'єкт антисемітської пропаганди у Волинській пресі (1941–1944). *Єврейському народові*. Луцьк: Волинська обл. друкарня. С. 136–142.

Самчук, У. 2007. *На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження*. У 2 ч. Острого — Луцьк: Твердиня.

Тяглій, М. 2004. Антисемітська доктрина і її місце в пропагандистській моделі, реалізованій нацистами в окупованому Криму. *Історичне насліддя Крима*. № 5. С. 180–202.

Щупак, І. 2006. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. № 3. С. 147–175.

Altman, Y. 1998. Kholokost y pressa na okkupirovannoi terytoryi SSSR [The Holocaust and the Press in the Occupied Territory of the USSR]. *Ten Kholokosta*. Moskva: Fond «Kholokost». S. 37–42. [In Russian].

Berdz, Dzh. 2017. *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. Rivne [The Holocaust in Rivne: Massacre in Sosonki, November 1941]*: Volyn. Oberehy/ [In Ukrainian].

Berkhof, K. 2006. Antysemitizm v ukrainomovnykh vydanniakh u Reikhskomisariati Ukraina [Anti-Semitism in Ukrainian-Language Publications at the Reich Commissariat Ukraine]. *Naukovi zapysky*. Vyp. 31. S. 94–101. [In Ukrainian].

Berkhof, K. 2011. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu [Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule]*. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Hon, M. 2006. Depersonifikatsiia zhertv: obraz yevreiv na shpaltakh hazety «Volyn» (1941–1943) [The Depersonification of Victims: the Image of Jews on the Front Pages of the Volyn Newspaper]. *Naukovi zapysky*. Vyp. 31. S. 113–121. [In Ukrainian].

Zhukov, D. & Kovtun, Y. 2015. *Antysemytskaia propahanda na okkupirovannykh terytoryiakh RSFSR. 1941–1944 rr. [Anti-Semitic Propaganda in the Occupied Territories of the RSFSR. 1941–1944]*. Moskva Tsentr «Kholokost»; Rostov n/D: Fenyks. [In Russian].

Koval, M. 1999. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939–1945 rr.) [Ukraine in World War II and Great Patriotic War (1939–1945)]*. Kyiv: Alternatyvy. T. 12. [In Ukrainian].

Kurylyshyn, K. 2010. *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoї okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoi lehalnoi presy. [Ukrainian Life under German Occupation (1939–1944): According to Materials of the Ukrainian-Language Legal Press]*. Lviv. [In Ukrainian].

Mykhalchuk, R. 2012. «Zhydo-bilshovyzm» v propahandi natsystiv: analiz publikatsii lehalnoi presy Rivnenshchyny (1941–1944 rr.). [«Jew-Bolshevism» in the Propagation of the Nazis: Analysis of Publications of the Legal Press of the Rivne Region (1941–1944)]. *Visnyk LNU im. Tarasa Shevchenka*. Vyp. 21 (256). S. 58–70. [In Ukrainian].

Mykhalchuk, R. 2013. Antysemitizm lehalnoi presy Rivnenshchyny (1941–1943 rr.): yevrei v istorii Ukrainy [Anti-Semitism of the Legal Press of the Rivne Region (1941–1943): Jews in the History of Ukraine]. *Slovianskyi visnyk: zb. nauk. prats Rivnenskoho in-tu slovianoznavstva Kyivskoho slavistychnoho un-tu*. Seriya: «Istorychni nauky». Vyp. 15. S. 49–54. [In Ukrainian].

Mykhalchuk, R. 2012. Antysemitizm lehalnoi presy Rivnenshchyny (1941–1943 rr.): yevrei u svitovii istorii [Anti-Semitism of the Legal Press of the Rivne Region (1941–1943): Jews in World History]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho un-tu*. Vyp. 23. S. 241–252. [In Ukrainian].

Mykhalchuk, R. 2017. Retenziia na knyhu Berdz, Dzheffri. Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. / Per. z anh. D. Aladka. Rivne: Volyn. oberehy, 2017. 168 s. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*. № 1 (15). S. 141–159. [In Ukrainian].

Mykhalchuk, R. 2019. Konstruiuvannya obrazu «inshoho»/«chuzhoho» v chasopysi «Volyn» pid chas Holokostu [Constructing the Image of «Others»/«Alien» in the Volyn Magazine during the Holocaust]. *Materialy III–VI Vseukrainskykh naukovo-praktychnykh konferentsii «Polityka pamiaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymyrah»*. Rivne : Volynski oberehy. S. 316–319. [In Ukrainian].

Mykhalchuk, R. & Lutsenko, M. 2012. Zhurnal «Ukrainskyi Khliborob» ta kontsept «zhydo-bolshevizmu» na yoho storinkakh u rivnenskyi period vydannia (sichen — zhovten 1942 roku) [The «Ukrainian Khliborob» Magazine and the Concept of «Jew-Bolshevism» on its Pages in the Rivne Period of Publication (January — October 1942)]. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*. № 1 (11). S. 34–77. [In Ukrainian].

Pystso, V. 2009. Chasopys «Volyn» yak zasib ahitatsii ta propahandy doby okupatsii [The «Volyn» Magazine as a Means of Agitation and Propaganda during the Occupation Period]. *Halychyna: Vseukr. nauk. i kulturno-prosvitnii kraiezn. chasopys: do 100-richchia vid dnia narodzhennia Stepana Bandery*. № 15–16. S. 617–623. [In Ukrainian].

Riabchykova, F. 2003. Antysemitska propahanda na storinkakh hazety «Kovel'ski visti» [Anti-Semitic Propaganda on the Pages of the Newspaper «Kovel'ski Visti»]. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Kovel i kovelchany v istorii Ukrainy i Volyni*. Lutsk: Nadstyria. S. 40–53 [In Ukrainian].

Riabchykova, F. 2006. Svitove yevreistvo yak ob'ekt antysemitskoi propahandy u Volynskii presi (1941–1944) [World Jewry as an Object of Anti-Semitic Propaganda in the Volyn Press (1941–1944)]. *Yevreiskomu narodovi*. Lutsk: Volynska obl. drukarnia. S. 136–142 [In Ukrainian].

Samchuk, U. 2007. *Na bilomu koni. Na koni voronomu: Spomyny i vrazhennia* [On a White Horse. On a Crow Horse: Memories and Impressions]. U 2 ch. Ostroh — Lutsk: Tverdynia. [In Ukrainian].

Tiahlyi, M. 2004. Antisemitskaya doktrina i ee mesto v propagandistskoi modeli, realizovanoi natsistami v okkupirovannom Krymu [The Anti-Semitic Doctrine and its Place in the Propaganda Model Implemented by the Nazis in Occupied Crimea]. *Ystorycheskoe nassledye Kryma*. № 5. S. 180–202. [In Russian].

Shchupak, I. 2006. Natsyistska antysemitska propahanda sered mistsevoho naseleння Ukrainy [Nazi Anti-Semitic Propaganda among the Local Population of Ukraine]. *Problemy istorii Holokostu*. Vyp. № 3. S. 147–175. [In Ukrainian].

УДК 94:355.48(100)«1939/1946»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288781

Р. В. Одрехівський

ORCID: 0000-0003-3581-4103

*Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського*

R. Odrekhivskyi

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture

**ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА У ПОЛЬСЬКИХ
ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ УЧАСТІ
ПАВЛА ОДРЕХІВСЬКОГО)**

*The Fate of a Ukrainian Soldier in the Polish Armed Forces
During World War II (Using the Example of Pavlo Odrekhivskyi)*

У статті розглядається доля українського воїна в польських збройних силах за 1939–1946 рр. на прикладі учасника цих подій Павла Одрехівського. Вперше введено у науковий обіг архівні матеріали з польських державних і приватних сімейних архівів, а також дані словесних та оповідних джерел, які доводять участь Павла Одрехівського в бойових діях польських збройних